

בס"ד, ט"ז חשון התשנ"ז (30 באוקטובר 1996)

חות דעת

בשנת התשמ"ו נתבקשתי ע"י מר דורון ויצטום להרכיב רשימה של שמות וכינויים של 34 מחכמי התורה. רשימת החכמים הוגשה לי ע"י המזמין, ונמסר לי שהיא נקבעה לפי 'אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל' (בעריכת ד"ר מ. מרגליות), כך שהיא כוללת את כל האישים שערכם משתרע לפחות על שלושה טורים ומצויין בו תאריך הולדתם או פטירתם (יום וחודש). רשימת השמות והכינויים שהכנתי, ושמסרתיה למר ויצטום, פורסמה אח"כ על ידי המזמין (יחד עם פרופ' א. ריפס וי. רוזנברג) במאמר EQUIDISTANT LETTER SEQUENCES IN THE BOOK OF GENESIS בגירסא הראשונה (מראשית התשמ"ז) בעמ' 40-42, ובגירסא השניה (התשמ"ח) של המאמר הנ"ל בעמ' 16-17. להלן תכונה רשימה זו "הרשימה הראשונה". שנה לאחר מכן נתבקשתי ע"י המזמין הנ"ל להכין רשימת שמות וכינויים שניה, של 32 מחכמי התורה. גם הפעם נמסרה לי על ידו רשימת החכמים, שנקבעה אף היא עפ"י האנצ' הנ"ל, והיא כללה את האישים שערכם משתרע על טור וחצי עד שלושה טורים. את רשימת השמות והכינויים הנוספת שהכנתי, מסרתי למר ויצטום, והיא פורסמה אח"כ בגירסא השניה של המאמר הנ"ל (התשמ"ח) בעמ' 25-26. להלן תכונה רשימה זו 'הרשימה השניה'. בזמנו אישרתי כי כל אחת משתי רשימות השמות והכינויים הנ"ל: 'נקבעה על-פי שיקול דעתי, ועל-פי הבדיקות שערכתי בעזרת מאגר הנתונים שבמחשב שבמכון לאיחזור מידע באוניברסיטת בר-אילן, פרויקט השו"ת'.

מאחר שבזמנו מסרתי למר ויצטום רק את התוצאות והמסקנות של בדיקותיי, נתבקשתי עתה ע"י מר דורון ויצטום להבהיר את נימוקיי, דרך עבודתי, בדיקותיי ומסקנותיי לגבי השאלות הבאות:

1. האם יש במאגר השו"ת שמות וכינויים נוספים המתייחסים ל-32 החכמים שבקבוצה השניה, אך למרות זאת לא הוכללו ברשימה השניה?
2. אם כן, מה הם?
3. ומדוע לא נכללו בה?

והרי תשובתי לשאלות הללו, שהרחבתיה כדי לכלול בה את העיקרים שנקטתי בבדיקות ובמסקנות שמסרתי לך בזמנו:

הכינויים וסוגיהם: גדולי ישראל זכו לכינויים של חיבה, השגורים בפי לומדי תורתם, או הנמצאים בכתבי תלמידיהם, תלמידי תלמידיהם וכל הנושאים והנותנים בדבריהם. יש מן הכינויים שנשתגרו בפי כל: כגון 'הרמב"ם' ו'הגאון מוילנא', ויש שמוכרים יותר בין כותלי בית המדרש.

בסיס הנתונים לקביעת הכינויים: החוקר הבא לערוך רשימה מן השמות והכינויים הללו צריך להיות בקי בספרות התורנית לסוגיה ובנוהגי הציטוטים והכינויים של חכמי ישראל. כיום עומד לרשותו, **בחלק מסויים** של הספרות התורנית, אמצעי עזר חדש, שעשוי לעזור בבדיקת הנתונים, והוא: מאגר הנתונים הממוחשב של פרויקט השו"ת, המאפשר לעקוב אחרי שמות וכינויים בכ-300 ספרי שאלות ותשובות, ומהווה כלי עזר חשוב בסריקת סוג זה של הספרות הרבנית.

השימוש במאגר השו"ת, שבמחשב של המכון לאיחזור מידע באוניברסיטת בר אילן: מאגר השו"ת כולל חלק חשוב של ספרי השאלות והתשובות (כ-300), לפי חתך של תקופות ושל איזורי תרבות שונים, עם ספרי יסוד של הספרות היהודית (תנ"ך ומפרשיו, משנה, תלמודים, מדרשי אגדה ועוד), ומשמש כלי עזר חשוב לסריקות בתחום ספרות הפוסקים. אולם התוכנה הקיימת אינה מאפשרת לשאול מה הם השמות והכינויים של חכם פלוני. לפיכך על החוקר לקבוע מראש את הכינויים שהוא מבקש לבדוק, ובכך להעזר במאגר לצורך בירור התפוצה של כינויים מסויימים ואופן כתיבתם. נדרש שיקול דעת להעריך את המידע שבמאגר כשלעצמו,

וגם להעריכו ביחס למידע הנמצא בשאר ספרי ההלכה הרבים והחשובים, ולנוהגים המקובלים בספרות הרחבה.

צפוי בהחלט, שחכמים שעיקר יצירתם אינו בתחום הפסיקה ההלכתית ייעדרו מן המאגר. לכן נצפה, שחכמים שהיו מפרשי מקרא, מדקדקים, משוררים, צדיקים חסידיים, מקובלים והוגי דעות לא יימצאו במאגר השו"ת, או לכל היותר פעמים ספורות, כך שאי אפשר לקבל ממקור זה תמונה נאמנה באשר לכינוייהם, ותפוצת השמות והכינויים אינה מעידה על מקומם, חשיבותם וערכם. מאגר השו"ת לא עזר לנו בקביעת כינוייהם של החכמים מסי' 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 15, 17, 27, 30, 31 (ברשימה השניה).

שיקול הדעת: נוסף לבקאותו, נדרש החוקר להשתמש בשיקול הדעת בכמה עניינים, כדלהלן:

(א) כידוע, הספרות התורנית גדושה בקיצורים וראשי תיבות, גם באשר למונחים ההלכתיים הנידונים, וגם באשר לאיזכור חכמים שונים. כאן דרושה אבחנה בין קיצור או נוטריקון בעלמא, המשמש רק במקום מסויים או בטכסט מסויים בלבד, לבין קיצור או נוטריקון המהווה כינוי. אבן הבוחן פשוטה: לקיצור או לנוטריקון שהפך לכינוי, יש גם צורת היגוי מיוחדת לו. לכן יש להבחין בין הקיצורים והנוטריקונים הנהגים, כגון: רמב"ם, מהרש"ל, מהר"ל, לקיצורים שאינם נהגים, אלא מהווים דרך כתיבה מקוצרת ותו לא, כגון: מהר"ר (= מורנו הרב רבי), מוהר"ר (= מורנו ורבנו הרב רבי), ב"י (= בית יוסף), תו"ט (= תוספות יום טוב), נוב"י (= נודע ביהודה).

כאשר נתבקשתי להרכיב רשימה של שמות וכינויים של גדולי חכמי התורה (הרשימה הראשונה) לא כללתי בה קיצורים או ראשי תיבות שאינם נהגים - כי אינם כינויים. נכללים בה נוטריקונים הנהגים כמו רמב"ם (= רבנו משה בן מיימון), מהרש"ל (= מורנו הרב רבי שלמה לוריא), ומהר"ל (= מורנו הרב רבי ליוא). נעדרים ממנה נוטריקונים

שאינם נהגים, כמו: ב"י, תוי"ט, נוב"י, מהר"ר וכו'. מובן מאליו, שכך נהגתי גם בהרכבת הרשימה השניה.

(ב) חוקר העוסק בביוגרפיה של אישיות, יציין גם כינויים של נשוא מאמרו. אולם חוקר המכין רשימה של שמות וכינויים של אישים וחכמי תורה חייב להתחשב בעובדה שכינוי מסויים שימש במהלך הדורות לכמה אנשים. דוגמא מפורסמת לכך הכינוי: 'מהרש"א' לר' שמואל אליעזר אידלש, אך נמצא שלעתים כינו כך גם חכמים אחרים, כגון: ר' שמואל אבוהב, ר' שלמה אמאריליו, ר' שמואל אליעזר אלפאנדארי ואחרים. ברשימה היסטורית כוללת של כינויי חכמי התורה, יזכה ר' שמואל אליעזר אידלש, בכינוי מהרש"א, לפי שהוא החכם המפורסם ביותר מכל המכונים בכינוי זה, ולפי שחיבורו הוא המפורסם ביותר בקרב כל לומדי התלמוד בכל תפוצות ישראל, ולפי שהוא מזוהה בכינוי זה בפי כל. זו דוגמה לייחוד בשל פירסום, ויש לעתים, שההבדל הוא בתחום אחר. למשל, אחד מבעלי הכינוי הוא מן 'הראשונים', והשני הוא מן 'האחרונים'. כיוון שבעולמה של הספרות התורנית, יש לראשונים סטטוס מיוחד כלפי האחרונים, יהיה הכינוי מזוהה עם 'הראשון' ולא עם ה'אחרון'. כך, ברשימה הראשונה לא ציינתי את הכינוי 'הריב"ש' לר' ישראל בעל שם טוב, הבעש"ט, כי כינוי זה מזוהה עם ר' יצחק בר-ששת מחכמי הראשונים.

לעתים לכמה חכמים אותו כינוי, ואין אחד מהם בולט מחברו. אי לכך המזכירים אותם צריכים לבאר למי הם מתכוונים, בתוספת ציון שם ספריהם או שמם המלא. במקרים כאלה, מסופק אני אם לדון כינוי כזה ככינוי שאינו מובהק כלל, כקיצור בעלמא, ולא להכלילו ברשימה, או לא. למעשה, נהגתי כך: אם באנציקלופדיה הנ"ל נכלל הכינוי בערכו של החכם - הכללתיו אף אני ברשימה, ואם לאו - לאו. לעתים הכינוי המשותף אינו נוטריקון, אלא מלה או ביטוי בעל משמעות. כך כונו, למשל, חכמים בכינוי הכולל 'אשכנזי'. כינוי זה, כשהוא לעצמו, אינו מזוהה את החכם. כינוי זה מיועד לחכם אשכנזי המתגורר בין הספרדים, שרגילים לכנותו כך, למשל, 'החכם צבי' (ברשימה הראשונה) כונה צבי אשכנזי, אולם

הכינוי 'אשכנזי' לא הפך לשם משפחתו, ובנו לא נקרא בשם זה. לכל היותר אפשר לכלול את הכינוי 'אשכנזי' כחלק מן השם המלא. הוא הדין לכינוי 'מזרחי' לחכם ספרדי המתגורר בין האשכנזים. אמנם ברבות הימים נעשו כינויים אלו גם לשמות משפחה מקובלים (ומצאנו משפחות מבני ספרד הנושאים את שם המשפחה 'אשכנזי').

(ג) חכמים רבים נקראו ע"ש יצירותיהם התורניות שנעשו כציון שמם. גם כאן נדרשת אבחנה של החוקר, הנתקל באיזכורים כאלה, האם הכוונה לחכם או ליצירה? למשל, אפשר למצוא את הביטוי 'כתב הרב כסף משנה'. האם הכוונה לר' יוסף קארו, ופירוש הכינוי במקרה כזה הוא: הר"ב כסף משנה = הרב בעל כסף משנה. או שהכוונה לציטוט מדבריו בחיבור 'כסף משנה', וכאילו כתוב 'כתב בכסף משנה'? ככלל אפשר לומר, שהחכמים נקראו ע"ש היצירה העיקרית והמפורסמת שלהם. והנה דוגמה: ר' עזריה פיגו (ברשימה השניה) חיבר ספר מפורסם בשם 'גדולי תרומה', וספר נוסף שזכה לפרסום (אם כי הוא חשוב פחות) בשם 'בינה לעתים'. הבה ונראה כיצד מציג אותו בעל ספר 'שערי תשובה', שהוא מלקט מתוך ספרי שו"ת על שו"ע חלק או"ח (סימן רכ"ג): 'ובעל גדולי תרומה וכו' כמו שכתב בספרו בינה לעתים...' בדומה לזה בשו"ת יחווה דעת (ח"ה סימן נד): '...בעל כנסת הגדולה בשו"ת בעי חיי...'; ושם (ח"ו, סימן מט): '...בעל כנסת הגדולה בספרו דינא דחיי...'

יש חכמים שחיברו כמה וכמה ספרים, ואינם מכוונים על שמם, מסיבות שונות, או משום שנתפרסמו בשם או בכינוי אחר, או שספריהם לא התפרסמו או לא נפוצו במיוחד.

(ד) במקרה של שני שמות פרטיים עבריים כמו: משה חיים (לוצטו, ברשימה הראשונה), מתקבל השם 'רבי משה חיים'. במקרה שהשם הפרטי השני הוא בהשפעת שפה זרה, כגון, יהושע העשיל (מן הרשימה הראשונה), הנוהג בכתובה הוא: 'יהושע המכונה העשיל', כלומר, 'העשיל' נתפש ככינוי. לכן הפרדתי ביניהם, ובמקום המיועד לצורה 'רבי פלוני' ציינתי

רבי יהושע, ובמקום המיועד לכינוי צינתי רבי העשילי (אם אומנם כינוי זה מפורסם ומובהק כנאמר בסעיף ב).

(ה) שימוש בה"א הידיעה: כינויים המודגשים בה"א הידיעה נפוצים בספרות התורנית (לעתים, עצם השימוש בה"א הידיעה מצביע שהביטוי מהווה כינוי): כך נמצא הרבה את הביטויים המהרש"ל, המהרש"א וכד'. ככלל נקטתי בכינויים עם ובלי ה"א הידיעה. אולם יש יוצאים מן הכלל, למשל, רש"י (מן הרשימה הראשונה) לא יופיע עם ה"א הידיעה. ולהיפך, ישנם כינויים שלא יופיעו ללא ה"א הידיעה, כמו הגר"א (רשימה ראשונה). לפני כינוי המורכב משתי תיבות ויותר, לא תבוא ה"א הידיעה: כך אין לכתוב 'הבית יוסף' ולא 'המהר"י קארו', שאין זה הולם את נוהג הלשון העברית (יתכן שנמצאים גם ביטויים לא תיקניים כגון אלו במקורות שונים, ואינם הולמים את כללי הדקדוק העברי).

(ו) לפעמים כינויים מופיעים בוואריאנטים קרובים מאד כמו 'מהרש"ל', ו'מהרש"ל', 'מהרש"א' ו'מהרש"א' (בהתאם לסגנון המחברים, זמנם ומקומם). בעיה דומה, ומאותן סיבות, באשר לשני הוואריאנטים הקרובים כמו 'הרש"ל' ו'מהרש"ל', 'הר"י קארו' ו'מהר"י קארו'. נהגתי כך: (1) אם וואריאנט אחד שכיח הרבה יותר במאגר, הכרעתי לטובתו. (2) אם הוואריאנטים מופיעים שם באותם סדרי גודל, הכרעתי על פי שיקול דעתי (היינו על פי ידע ממקורות אחרים).

(ז) בבדיקות חוזרות יש לשים לב לעובדה כי במאגר הנתונים של פרויקט השו"ת נוסף חומר חדש מפעם לפעם, בין בספרי יסוד ובין בספרי השו"ת, ועל כן יתכן שיתווספו כינויים מן הספרים הנוספים.

התשובה לשאלותיך: והרי תשובתי, על בסיס ההערות דלעיל:

(1) ישנם כינויים נוספים הנמצאים במאגר השו"ת והמתייחסים לחכמים הנ"ל, ולא נכללו ברשימה השניה.
(2-3) פירוט הכינויים הנוספים והסיבות לשלילתם (המספרים הם על פי המספרים ברשימה השניה דלעיל):

1. הר"א אב"ד - אינו נהגה (נשמע כ'הרע אב"ד'). ראב"י אב"ד, הראב"י אב"ד - לא ציינתים, הסיבה לשלילתם אינה זכורה לי כעת. כמו כן לא השתמשתי עבור הכינוי 'הרב אב"ד' בצורה ללא הי"א הידיעה 'רב אב"ד'.

2. מהר"א יצחקי - נראה כדרך קיצור בעלמא.

6. הר"א אשכנזי, מהר"א אשכנזי - דרך קיצור בעלמא, גם 'אשכנזי' כינוי כללי (ראה לעיל פיסקה 'שיקול הדעת', סעיף ב). מעשי ה', מעשי ד' - קיצור בעלמא, שהוא דרך סימון מקובלת עבור השם: 'מעשי השם' או 'מעשי ה/ה/ו/ה'.

7. מהרד"א - מופיע רק בשו"ת 'שרידי אש', ומתוך שהוא נזקק להציגו קודם בשמו 'הג' מהר"ד אופנהיים' ואח"כ בקיצור 'הג' מהרד"א', מוכח שזה קיצור בעלמא. אגב, בהשקפה חוזרת דומני שיש מקום להשמיט מן הרשימה את הכינוי 'מהר"ד אופנהיים'. גם 'הרד"א' נכלל בגלל הופעתו באנצ'י הנ"ל.

9. כפי שכתבתי לעיל בפיסקה 'השימוש במאגר השו"ת', זה אחד מן החכמים שאין לצפות שכינויו יופיעו דווקא במאגר השו"ת. בכל זאת, רציתי להעיר, שהוא נזכר כ'בעל המחבר כוזרי שני' (שו"ת מלמד להועיל), ולא על השם האחר של ספרו 'מטה דן', וכן בשו"ת חתם-סופר נזכר דווקא 'כוזרי שני'. וברור מדוע דווקא שם זה התפרסם.

10. מהר"א - קיצור משותף לכמה חכמים: לר' חיים אבואלעפיה הראשון, השני והשלישי, לר' חיים אלפנדארי ועוד. יש המעדיפים (ראה באנצ'י העברית) לכנות כך דווקא את ר"ח אבואלעפיה הראשון, ולא את הנידון. בשו"ת מר ואהלות נזקק לכנותו מהר"א האחרון, ואחרים המזכירים אותו נזקקים לזהותו (ע"י ספריו וכד'). מוהר"א - נשלל בגלל השקולים הנ"ל. (הוא גם נפוץ הרבה פחות) אבולעפיה, אבולעפיא - צורה זו של שם המשפחה אינה מדוייקת, שכן המשמעות של שם זה היא בערבית 'אבי הבריאות', אבו אל עפיה, וכן צריך להיות.

11. 'הרב חבי"ב', או בקיצור יותר: 'החבי"ב', או בתוספת נופך: 'חבי"ב אד"ס' - כינויים אלה מבוססים על ראשי-התיבות 'חיים ברי ישראל בנבנשת' (=חבי"ב). כנראה נשמט ממני בזמן עריכת הרשימה. **מהרח"ב** - כנ"ל. אם יש להכלילו ברשימה, יש לשלול '**מוהרח"ב**' לפי סעיף ו(2) בפיסקה 'שיקול הדעת'.
13. **מוהרח"ש** - נשלל כי מהרח"ש נפוץ הרבה יותר, לפי סעיף ו(1) דלעיל. **מהר"ח שבת** - קיצור בעלמא.
18. **רבי העשיל** - מפורסם הרבה יותר בכינוי זה רבי העשיל מקראקא (מס' 14 ברשימה הראשונה). **רבי יושע** - כינוי משותף לכמה וכמה חכמים. למשל, בעל הסמ"ע (מס' 15 ברשימה הראשונה) מפורסם ממנו בכינוי זה. על כל פנים, איני רואה כינוי זה כמובהק אף לגבי הסמ"ע.
19. **הר"י מטראני** - מתייחס בדרך כלל לראשונים הידועים: הר"י והרי"ז. **מהר"י טראני**, **מהר"י מטראני** - איני זוכר מדוע נשלל. **מוהר"י טראני**, **מוהר"י מטראני** - נפוץ פחות מהנ"ל.
21. **מהרי"ב** - מיוחס לכמה חכמים, ביניהם ר' ישראל באסאן ור' ישראל בנימין, אך בראש ובראשונה שייך למפורסם ביותר: מהר"י ברונא. **מוהרי"ב** - כנ"ל. **הר"י בירב (בי רב)** - נפוץ הרבה פחות ממהר"י בירב (בי רב). **מוהר"י בירב (בי רב)** - נפוץ הרבה פחות ממהר"י בירב (בי רב). **מהריב"ר**, **מוהריב"ר** - שהם ווריאנטים קרובים ל'הריב"ר', נשללו לפי סעיף ו(2) דלעיל.
22. **חגיז** - נשלל, כי בנו בהקדמה ל'הלכות קטנות' קובע שהכתיב הנכון הוא 'חאגיז'. **מהר"י חאגיז** - איני זוכר מדוע נשלל. **מהרי"ח** - שייך לחכם מן הראשונים, המובא הרבה בהגהות אשר"י (ר' יחזקיה ממגדבורג).
23. **הר"י סג"ל** - נפוץ הרבה פחות ממהר"י סג"ל. **הר"י הלוי** - הכוונה בדרך כלל לחכם מן הראשונים, הר"י אבן-מגאש. **הר"י מולין** - נפוץ הרבה פחות ממהר"י מולין. **מוהרי"ל** - נפוץ הרבה פחות ממהרי"ל.
24. סביב הכינוי הבסיסי '**יעב"ץ**' ניבנו כמה ווריאנטים: **ריעב"ץ**, **הריעב"ץ**, **מהריעב"ץ**. אני נקטתי 'הריעב"ץ', בעוד **ריעב"ץ** - נשלל,

כי ראיתי בו קיצור בעלמא. מופיע כך כמעט רק ביאגרות משה'.
מהריעב"ץ - נפוץ באותו סדר גודל של מופעים כמו 'הריעב"ץ', אך
נדחה מפניו לפי סעיף ו(2) דלעיל. ישנה צורה אחרת: **'מהר"י יעב"ץ'**
(מופיעה בחת"ם סופר), ובכינוי זה יש ביטוי לשם 'ישראל' שנוסף
לחכם זה. צורה זו נשמטה ממני.

27. כאן נשמטו, כפי שנראה בבירור מן הרשימה: **'מהר"ם זכותא'**,
ו'מהר"ם זכותו'. ראה הערה לעיל בפיסקה 'השימוש במאגר השו"ת',
שמאגר השו"ת אינו יכול לשמש לקביעת כינויי המקובל ר' משה
זכות.

30. במאגר מופיעים הקיצורים: מוהרע"ח ריקי - נשלל כי אינו נהגה.
הר"ע ריקי - נשלל כי אינו נהגה. ראה הערה לעיל בפיסקה 'השימוש
במאגר השו"ת', שמאגר השו"ת אינו יכול לשמש לקביעת כינויי
המקובל ר' עמנואל חי ריקי.

31. **מהר"ש שרעבי**, מוהר"ש שרעבי - קיצורים בעלמא. ראה הערה
לעיל בפיסקה 'השימוש במאגר השו"ת', שמאגר השו"ת אינו יכול
לשמש לקביעת כינויי המקובל ר' שלום שרעבי.

הערה כללית: כל החכמים שברשימה - המכונים על שם יצירותיהם, הם אלה
שכללתי ברשימה. אם מופיעים במאגר השו"ת כינויים אחרים מסוג זה, שאינם
כלולים ברשימת הכינויים, הם נשללו לפי המבואר לעיל, פיסקה 'שיקול הדעת',
סעיף ג.